

УДК 351.32.019

Богачев Р.М.
*кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту
Національної академії державного управління
при Президентіві України*

ПРОЦЕСИ САМООРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ПЕРЕТВОРЕНІ ФОРМИ

THE SELF-ORGANIZATION OF THE SOCIETY AND THE SIMULACRUMS

АНОТАЦІЯ

Окреслено напрями формування методологічного фундаменту та методичної бази, механізми та засоби стимулювання цивілізаційного вибору людини через формування та актуалізацію матриці «інакше можливого» як джерела детонації практичного перетворення в ритміці формотворчості – культуротворчості – свободотворчості. Визначено відповідне коло проблем гуманізації суспільного життя та механізмів їх вирішення на всіх рівнях системи управління. Методологія перетворених форм дає змогу опрацювати механізми сприяння або сповільнення процесів суспільного розвитку. Ірраціональні перетворені форми виникають та розгортаються під впливом біологізму, суб'єктивізму, солідарності. Визначено теоретичне підґрунтя та необхідність подолання ірраціональних перетворених форм.

Ключові слова: розвиток, соціальна система, самоорганізація, трансформація, еліта.

АННОТАЦІЯ

Определены направления формирования методологического фундамента и методической базы, механизмов и средств стимулирования цивилизационного выбора человека, в том числе с помощью формирования и актуализации матрицы «иначе возможного» как источника детонации практического преобразования. Определен соответствующий круг проблем гуманизации общественной жизни и механизмов их решения на всех уровнях системы управления, связанных с деятельностью и особенностями элиты. Методология превращенных форм позволяет выявить механизмы стимулирования или замедления процессов общественного развития. Иррациональные превращенные формы возникают и развиваются под влиянием биологизма, субъективизма, солидарности.

Ключевые слова: развитие, социальная система, самоорганизация, трансформация, элита.

ANNOTATION

The author outlines the directions of forming the methodological foundations and the methodological framework, the mechanisms of the stimulating the civilization to use the matrix of the "other-possible" as a source of practical detonation of the society's transformation. This determines the appropriate range of issues of the social life's humanization and the mechanisms of the social problems' decisions at all levels of the governance. Proposed methodology allows to make use of the simulacrum's mechanisms for facilitating or slowing the processes of social development. Author has studied the irrational simulacrum under the influence of the biologism, the subjectivity and the solidarity. Theoretical basis and methods of overcoming of the irrational simulacrum are used to determine the basis for constructing a new matrix "other-possible" by elites or elite's irrational simulacrum.

Keywords: development, social system, self-organization, transformation, elite.

Постановка проблеми. У сучасних умовах намічаються істотні зміни в сутності, властивостях та характері управлінської праці загалом та у сфері політичного менеджменту та державного управління зокрема. Осмислення цих змін особливо важливе в умовах переходу

до публічного управління на засадах відкритості, узгодженості з громадською думкою, що орієнтується на суспільне благо; переходу від регуляції через дерегуляцію до саморегуляції; переходу до нової моделі управління та образу державного службовця з ментальністю державного менеджера, краще – державного діяча.

З одного боку, сучасна картина світу характеризується сполученням глобального та локального: поставанням єдиної економічної системи (І. Валлерштайн, Дж. Бенігер), наростанням суспільних проблем (В. Вернадський, Т. де Шарден, П. Дракер) [6], формуванням єдиного інформаційного простору (А. Тоффлер, Д. Белл, А. Турен) [22; 23], загостренням проблем незбалансованості виробництва, споживання та розподілу (Дж. Гелбрейт, В. Афанасьєв) тощо. А з іншого – втратою джерел розвитку в межах класичної, некласичної та постнекласичної парадигм детермінованої економіки, формуванням відносно самостійних взаємопов'язаних підсистем, розвитком плюралізму в інституційній сфері, появою самостійних спільнот, плюралізмом культурних форм тощо [10; 25]. А головне – «кризі кризового способу буття» (Б.В. Новіков) [16] сучасного соціуму.

Одним з основних джерел виникнення та загострення проблем сучасного розвитку та впровадження нових механізмів управління на всіх рівнях є невідповідність сутності процесів їх організаційним формам, що виступає джерелом розбалансування суспільно-політичної системи та виникнення суспільних колізій сьогодення.

На нашу думку, сучасні односторонньо-аналітичні методи суспільних наук спрямовані виключно на теоретичний аналіз, який не передбачає синтез. Саме абсолютизація аналітичних методів, надання синтезу другорядної ролі є основною причиною того, що сучасні методи дослідження процесів формування та розвитку соціальних систем – у царині політики, економіки, управління суспільним розвитком тощо – перестають відповідати змісту діяльності людини, що й зумовлює негативні наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведені філософські та суспільно-політичні розвідки в рамках творчого підходу (Е.В. Льєнков, В.О. Босенко, Б.В. Новіков, Л.К. Нау-

менко, О.В. Босенко, І.А. Муратова, А.А. Мельниченко, Г.Б. Новіков) [4; 9; 19; 20] дають змогу констатувати стрімке наростання вельми тривожних тенденцій та доведене до краю загострення соціальних колізій: *знеособлення та «масовізація», духовна деградація та суцільна маргіналізація, свідомо дезінформація та суцільна дезорієнтація, соціокультурна дезадаптація та цілеспрямована десоціалізація.*

З одного боку, недосконале розкриття зв'язку між змістом та організаційними формами розвитку соціальних систем простежується у поглядах на роль та сутність синергетичних ефектів, синергізму (І. Ансофф, М. Портер, Р. Картер, Г. Хемел, К. Прахалад) [1; 21; 24].

З іншого – головна увага *теорії організації* щодо формування та розвитку організації зосереджується на ЗОВНІШНІХ та ВНУТРІШНІХ факторах впливу на організацію (Дж. Вудворд, Ч. Перроу, Т. Барнс, Дж. Сталкер, А. Чандлер, Г. Мінцберг, Е. Штейн). Безумовно, зі зростанням ступеню інтенсивності, насиченості та щільності суспільних взаємозв'язків – ЗОВНІШНЬОГО – проходить їх ускладнення й на рівні окремої спільноти, компанії, корпорації, держави, суспільства – ВНУТРІШНЬОГО (І. Ансофф, Г. Мінцберг, Е. Штейн).

Тому, приймаючи до уваги комплексний характер предмету дослідження, нами використано не тільки принципи та підходи сучасного менеджменту, а й напрацювання *соціальної філософії та соціології* щодо дослідження та врахування зовнішніх та внутрішніх факторів впливу на організацію, установу, спільноту, народ, соціум у цілому. Крім того, наголос зроблено на функціях *еліти* як однієї зі складників системи управління: по-перше, це функція *адаптації до зовнішнього середовища*, а по-друге, це функція *внутрішньої інтеграції*, а головне – генерування належних *матриць-вразків «інакше можливого»* для *соціалізації та людинотворення*.

У цьому плані цікавими для нас виявилися праці науковців, присвячені поняттю «форма перетворена» (Т. Брисіна, А. Мельниченко, М. Шкепа, С. Кущенко) [15; 27], у тому числі в соціально-економічній площині (М. Лангштейн, О. Хамідов, А. Коравченко, В. Логачев, Г. Нерсесян) [11; 13; 26]. Однак комплексних досліджень феноменів форми перетвореної, які поглиблюють розуміння суспільно-політичних колізій сьогодення та філософських проблем, у тому числі на прикладі феноменів еліти та елітарності, сутнісно не вистачає.

Крім того, у межах діяльнісного підходу в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. завдяки творчості Г. Батіщева, В. Босенко, Е. Ільєнкова, М. Злотоїної, А. Канарського, М. Ліфшиця, М. Мамардашвілі, І. Муратова, Л. Науменка, Б. Новікова [2; 4; 7–9; 12; 14; 17; 20] формується та розвивається творчий підхід, який обґрунтовує, що в сутності розвитку сучасної соціальної системи лежить рефлексія

власної сутності, усвідомлення себе як форми взаємодії суб'єктів, що має на меті стимулювання діяльності – самодіяльності – творчості кожного – багатьох – усіх.

Але й на цьому шляху інформаційного шуму більше, ніж практичних надбань. Окрім того, без створення методологічного фундаменту та методичної бази, дійсно наукового обґрунтування дій щодо використання раціональних та подолання ірраціональних перетворених форм у суспільстві та на всіх рівнях системи управління вирішити проблеми суспільного розвитку неможливо.

Мета статті полягає у дослідженні рефлексії суспільних колізій та феноменів сьогодення крізь призму евристичного потенціалу категоріального блоку «перетворена форма» на прикладі феномену еліти для визначення та формування механізмів запобігання/подолання ірраціональних перетворених форм як причин того, чому процеси суспільного розвитку в політиці, економіці, соціумі невідворотно призводять до кризових або навіть просто регресивних процесів у суспільному житті, деградації соціальних систем загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Європейська цивілізація постає на принципі раціоналізму. Джерелами раціоналістичної мотивації виступає страх перед стихіями хаосу та тяжіння переформувувати простір на засадах передбачуваності. Але чомусь останнім часом раціональність критикується, по-перше, за недовіру до масової свідомості, що характеризується традиціоналізмом та ефективністю; по-друге, за розмежування з гуманітарною елітою, яка дезорієнтована та дезадаптована в утилітарному та функціонально-структурованому суспільстві. Крім того, парадокс раціональності: підвищення рівня керованості за рахунок зниження різноманітності об'єкта управління (О.С. Панарін) зумовлює непересічну вагу до феномену раціональних та ірраціональних перетворених форм.

Категорія «*перетворена форма*» належить до найбільш важливих та ранніх категорій її автора, К. Маркса [18], та має більш потужний евристичний потенціал, аніж, наприклад, категорія «ідеальний тип» або поняття «формальна раціональність» (М. Вебер): з одного боку, це результат техніко-економічного за своїм змістом процесу обігу капіталу, а з іншого – вона розростається до ледве не вселенських масштабів роздвоєння світу [5].

З позиції діяльнісного підходу зроблені напрацювання підсумовує Б. Новіков [19]: «Перетворені форми свідомості, коли вони по-своєму майстерно сполучаються... *із самими елементарними формами суспільної та індивідуальної психології, з достатньо примітивними стереотипами ненаукового (донаукового й антинукового) мислення*, здатні утворювати досить тривалі й тривалі поведінкові реакції, носії яких готові відстоювати їх за

будь-яку ціну», – та обґрунтовує *активізм як перетворену форму самодіяльності*.

У сучасній постмодерністській філософії категоріальний блок «перетворена форма» замінюють поняттям «симулякр», яке вводить у науковий обіг Ж. Батай та по-різному інтерпретують П. Клоссовські, О. Кожев, Ж. Бодрійяр, Ж. Делез та ін. Генетично це поняття походить від поняття «симулакрум», що у Платона означає «копію копії», але постмодернізм відверто радикалізує інтерпретацію симулякра як точної копії, оригіналу якої ніколи не існувало. А Ж. Бодрійяр пропонує концепцію симулякрів на основі феномену симуляції: за симуляції *відбувається маніпуляція, яка витісняє реальність, її місце посідає гіперреальність*, яку створюють симулякри [3].

Синкретизм форми перетвореної дає їй змогу «спрацьовувати» без урахування або ж реального використання всіх взаємозв'язків, сумарно. Себто відбувається реалізація її властивостей, які заміщують своєю дією інші елементи/рівні системи, наприклад: *опозиційна фракція* заміщує реальні вимоги людей, які проголосували проти на виборах; *офіційна соціальна політика* – реальні потреби соціально незахищених верств населення тощо. Отже, саме розуміння форми перетвореної як внутрішньої форми «видимості», достатньо стійкого ядра, яке здатне на самовідтворення, моделювання та імітацію різних боків суспільного життя та людських стосунків, робить необхідним визначати її **раціональний або ірраціональний характер**.

Раціональними перетвореними формами як історичними змісто-формами є грецькі поліси, ринок, держава, право, власність, банківська та фондова системи, субкультура тощо. Також й *еліта* як певна група, спільність, яка виокремлюється із суспільного цілого, характеризується відповідними властивостями та має певну систему самоідентифікації тощо. Змісто-форми виступають *раціональними* тою мірою, якою забезпечують збалансування та гармонійність взаємозв'язків, а інакше – перероджуються в *ірраціональні перетворені форми*. Стають *квазі-формами суспільної взаємодії*.

Серед ірраціональних перетворених форм, що виступають джерелом сутнісних суспільних колізій сьогодення, слід відзначити *Біологізм*, *Суб'єктивізм* та *Солідаризм* як прояви антагоністичної суперечності внутрішнього та зовнішнього, суспільства та природи. Вони імітують розв'язання цих самих суспільних колізій: під суспільством розуміється обмежена соціальна група, а під природою – весь інший світ із його вовчими законами, так зване *середовище*. *Біологізм*, *Суб'єктивізм* та *Солідаризм* запобігають вирішенню суперечності, дезактивують та знищують потенціал матриці «інакше можливого», сповільнюють процеси суспільного розвитку.

Внаслідок цього вся різноманітність властивостей суб'єктів редукується, перетворюється в щось однорідне, уніфіковане, а самі відносини

реалізуються на базі цілком певного – «*мінового*» – відношення, наприклад: фінансові схеми поглинання сильними компаніями слабких; підкорення інтересів меншості інтересам більшості, навіть з різницею в один голос (49 до 51); соціалізація індивіда в умовах маскультури; нав'язування власного бачення, наприклад власної стратегії розвитку і т. п. І далі до нескінченності – дурної, шкідливої, злої та потворної. Розвиток відбувається виключно за рахунок *кількісних змін*.

Водночас *якісний розвиток* можливий лише за рахунок синтезу, узагальнення на новому рівні, що забезпечує вихід на новий рівень адекватного та еквівалентного обміну, врівноваження та гармонізації взаємозв'язків.

Таким чином, у разі відповідності змісту внутрішніх процесів до їх форми перетворена форма є раціональною та стимулює розвиток, у тому числі й *еліта*. А ось у разі розриву реального необхідного взаємозв'язку та заміщення його фіктивними взаємозв'язками перетворена форма стає ірраціональною, уповільнює та гальмує процеси самоорганізації шляхом утворення прошарку *фіктивної конкретності*. Це стосується *ерзац-, псевдо-, квазіеліти*, яка генерує довільні та свавільні програми – *ерзац-, псевдо-, квазіматриці «інакше можливого»*, – формалізованих взаємовідносин, заміщує ними реальність, а потім зупиняє та утилізує сферу дійсної конкретності та розвиток взагалі. Це й є **простір вимислювання, простір СОЦІАЛЬНОГО МІФОТВОРЕННЯ**.

Наприклад, основним засобом спілкування *ерзац-еліти* з «плебсом» стає цинічна демагогія, а поступово й редукована до ідеоміфів ідеологія, що базується на низці архінезрозумілих, відірваних від життя абстракцій: *персичний громадянин, соціальний захист населення, відповідальність бізнесу перед владою* тощо. У цьому й полягає деструктивна функція форми перетвореної в процесах самоорганізації та розвитку взагалі.

Гносеологічну проекцію джерел виникнення та розгортання перетворених форм можна передати завдяки *теоретичній матриці гносеологічних модусів перетворених форм*, яку пропонує Г.А. Нерсисян. Відповідно до неї, траєкторію розвитку перетвореної форми можна передати гносеологічні модуси у раціоналістичній проекції системи *історично конкретних форм інтерацій*.

Відповідно до опрацьованої нами *теоретичної матриці гносеологічних модусів перетворених форм*, джерела виникнення визначаються поняттям «*система-субстрат*» (основа, першоджерело: форма-зміст певного рівня), що відображає конкретно-історичний «архетип» взаємозв'язку форми і змісту в конкретній системі координат соціокультурної раціональності. Подальша траєкторія розгортання перетвореної форми включає такі етапи: *система-субституція* (заміщення, підміна: метаформоза

форми); *система-субстантивация* (набуття нового змісту: квазіформа-зміст нового спотвореного рівня); *система-сублімація* (відрив форми-змісту: квазіформа-квазізмист у сенсі відчуження).

Гене́за перетвореної форми в рамках формування *зразка – матриці – патерну «інакше можливого»* починається з *фази субституції* внаслідок *диспропорцій* суспільного відтворення завдяки раціональним перетвореним формам, які передбачають напрацювання пропозицій вирішення суспільних проблем, відбуваються збалансування та тимчасова гармонізація взаємозв'язків.

Еліта діє «на власний розсуд» у плані вибору методів гармонізації та врівноваження диспропорцій суспільних процесів залежно від свого власного бачення зовнішніх та внутрішніх умов.

Якщо внутрішня суперечливість суспільного розвитку не стає предметом уваги та опрацювання щодо її здійснення, то поступово джерелом формування *нового зразка – матриці – патерну «інакше можливого»* стають зовнішні прояви суперечностей, а потому й *конфлікти та антагонізми*. У подальшому шляхом диференціації суспільства, виокремлення еліти відбувається поширення вузькорациональних перетворених форм *зразка – матриці – патерну «інакше можливого»*, однак лише з урахуванням вузькогрупового (*груповий суб'єктивізм*) без спільно-цілого.

Починається поширення та нашарування перетворених форм на всю систему суспільних взаємозв'язків, а згодом відбувається розмежування і знеподібнення перетворених форм, початок редукції та отримання якостей *іраціонального*. У результаті неконтрольованої *субституції* перетворені форми набувають ознак квазісамостійності, генерується прошарок форм, які через всеосяжність їх застосування все далі відчужуються від сутнісних суспільних сил та остаточно втрачають ознаки раціональності, адекватності.

Суб'єктивне, групове зводиться в ранг загального: формується *солідаризм*, а відповідно, еліта поступається місцем *ерзац-еліти*. Зовнішнє збалансування перманентного порушення стану функціонування системи супроводжується самостійністю *іраціональних перетворених форм* та *сповільненням процесів самоорганізації та суспільного відтворення* загалом.

Порушення у системі суспільного відтворення, розвитку окремих галузей економіки, інших господарських одиниць сповіщає про генезу механізмів та модусів іраціональних перетворених форм процесів самоорганізації та про перехід до фази *Субстантивации*: порушується цілісність-єдність суспільних взаємозв'язків, виникає відчуття суспільного розладу, різнобою, відсутності розмірності, гармонії та співмірності, загострюється односторонність.

Поступово іраціональні перетворені форми підкорюють раціональні, внаслідок чого *процеси самоорганізації та суспільного відтворення* відверто *гальмуються*. Отримує поширення ускладнення навіть зовнішньої гармонізації та самоорганізації взаємозв'язків системи, конкретні взаємозв'язки дедалі відкидаються та хронічно втрачають своє сутнісне значення завдяки механізмам розпаду та їх заміни фіктивними. *Ерзац-еліта* з повним правом набуває статусу фіктивної, *псевдоеліти*, яка навіть не зацікавлена у збалансуванні, а займається штучною та фіктивною імітацією розвитку. Наслідком дії *псевдоеліти* є відсутність внутрішньої єдності, атомізація та знищення конкретних суспільних взаємозв'язків у царині *іраціональних перетворених форм* суспільного розладу. Крім того, відбуваються відрив та набуття повної самостійності квазіформами-квазізмисту, тобто поступово стає неможливим навіть зовнішнє фіктивне збалансування на основі спотвореної псевдоелітою *квазізразка – матриці – патерну «інакше можливого»*.

Сублімація починається з відриву суспільного розуміння значення, ролі та важливості сутнісних сил у системі суспільного відтворення. Це супроводжується втратою функціональності та суспільною *дискримінацією*, які загострюються до рівня тотальних механізмів *деструкції*. Всі виміри буття заповнюються іраціональні перетворені форми простору *Міфотворення*, простору квазісамостійності іраціональних перетворених форм *квазізразка – матриці – патерну «інакше можливого»*, *зразка простору Світопроїдання*.

Внаслідок руйнування будь-яких передумов самоорганізації відбувається поширення *«дискримінаційного розвитку»* через надання переваг лише окремим складникам, ланкам для імітації збалансування розвитку. Сформовано всі передумови для початку тотальної актуалізації негативних тенденцій та деструктивних суспільних зрушень, іраціональні перетворені форми нашаровуються. Суб'єктом та «творцем» цього виступає *квазіеліта*.

Із плином часу суспільний регрес та інволюція стають неминучими і не-відворотними, починаються хронічні та затяжні суспільні розлади, які стають все більш вираженими в гострих формах суспільних колізій та антагонізмів. Вимір буття перебуває у полоні *конкретної фіктивності* та простору *Міфотворення-Світопроїдання*.

«Вінцем» імітації розвитку стає модус *звиття* (реcesії, стагнації) – еко-номічної, соціальної, інституційної, політичної, суспільної тощо. Властивість *мережовості* як показник здатності до самоорганізації знищено, а суспільне відтворення *припиняється*. Це супроводжується серйозним, системним і масовим поширенням негативних суспільних зрушень як результат хронічного ігнорування

суспільних диспропорції. Постає новий регресивний шабел у розвитку, коли ірраціональні перетворені форми стають привілейованими формами розвитку. Розвиток консервується як такий.

Висновки. Запропонований алгоритм дає змогу обґрунтувати, що історико-філософський дискурс суспільно-політичних та соціально-економічних концептів – форм утілення *зразків – матриць – патернів «інакше можливого»* – сповіщає про те, що окрема теоретична доктрина є дієвою лише до певного часу, допоки не настає чергова соціально-економічна та суспільно-політична криза. Визначення закономірностей формування – відповідні принципи, критерії та параметри взаємодії – й виступає об'єктом та метою подальших наукових розвідок та досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ансофф И. Новая стратегия; пер. с англ. под ред. Ю.Н. Каптуревского. СПб.: Питер, 1999. 416 с.
2. Батищев Г.С. Неисчерпаемые возможности и границы применения категории деятельности. Деятельность: теория, методология, проблемы. М., 1990. С. 2335.
3. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Философия эпохи постмодерна: сб. переводов и рефератов. Мн.: Красико-принт, 1996. С. 32–47.
4. Босенко В.А. Воспитать воспитателя. Заметки по философским вопросам педагогики и педагогическим проблемам философии. К.: Всеукраинский союз рабочих, 2004. 352 с.
5. Вебер М. Избранное. Образование общества; пер. с нем. М.: Юрист, 1994. 704 с. (Лики культуры).
6. Друкер П.Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества; пер. с англ. М.: Вильямс, 2007. 336 с.
7. Злотина М.Л. Диалектика; отв. ред. Ю.А. Мелков. Киев: ПАРАПАН, 2008. 264 с.
8. Иванов В.П. Человеческая деятельность – познание – искусство. К.: Наукова думка, 1977. 251 с.
9. Ильенков Э.В. Об идолах и идеалах. М.: Наука, 1968. 319 с.
10. Иноземцев В.Л. Пределы «догоняющего» развития. М.: Экономика, 2000. 295 с.
11. Кравченко А.И. «Мир наизнанку»: методология превращенной формы. Социологические исследования. 1990. № 12. С. 23–36.
12. Канарский А.С. Диалектика эстетического процесса. Киев, 2008. 380 с.
13. Лангштейн М. Иррациональные и превращенные формы экономических отношений. Экономические науки. 1969. № 1. С. 16–22.
14. Лифшиц М. В мире эстетики: статьи 1969–1981 гг. М.: Изобраз. искусство, 1985. 317 с.
15. Мельниченко А.А. Перетворені форми у виховних практиках сучасного соціуму: дис. ... к.соц.н.: спец. 09.00.10 «Філософія освіти»; НТУУ «КПІ». Київ, 2006.
16. Новіков Б.В. Двадцять шість тезисов об управлении и власти. Сучасні проблеми управління: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26–27 листопада 2009 р.). К.: НТУУ «КПІ», 2009. С. 82–84.
17. Мамардашвили М.И. Форма превращенная. Философская энциклопедия. М., 1970. Т. 5. С. 387.
18. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Сочинения; 2-е изд. Т. 46. Ч. 1. 559 с.
19. Новіков Б.В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму. К.: НТУУ «КПІ», 1998. 310 с.
20. Науменко Л.К. Материализм и постмодернизм. Матеріалізм та емпіріокритицизм – шедевр світової філософської думки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27–28 листопада 2008 р.). К.: НТУУ «КПІ», 2008. С. 159–160.
21. Портер М. Международная конкуренция. М.: Международные отношения, 1993. 896 с.
22. Тоффлер Э. Шок будущего; пер. с англ. М.: АСТ, 2001. 560 с.
23. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. М.: Научный мир, 1998. 204 с.
24. Управління у сфері освіти і науки як фактор забезпечення сталого розвитку держави та регіонів: монографія / С.О. Тульчинська, А.А. Мельниченко, О.А. Акімова. К.: Едельвейс, 2012. 352 с.
25. Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах. М.: Мир, 1985. 236 с.
26. Хамидов А.А. Понятие превращенной формы. Материалистическая диалектика как логика. Алма-Ата, 1980. С. 237–249.
27. Шкепа М.О. Феноменология истории в трансформациях культуры: монография. К.: НАУ, 2005. 360 с.